

Szocialista testvériség vagy régi barátság?

Mitrovits Miklós: Lengyel, magyar „két jó barát”. A magyar–lengyel kapcsolatok dokumentumai, 1957–1987. Napvilág Kiadó, Budapest, 2014. 844 oldal

Magyarország 1945 utáni külkapcsolatainak forrásai az ezredforduló óta szerencsére gyorsuló ütemben jelennek meg.¹ E sorba tartozik Mitrovits Miklós (korábban a Politikatörténeti Intézet, jelenleg az MTA BTK Történettudományi Intézetének munkatársa) új kötete is, amely egyúttal az első a sorban, amely hosszabb időn keresztül követi végig Magyarország és egy másik szocialista ország kapcsolatait. A fiatal polonista és ruszista szerző hosszú időn át kutatott lengyel, orosz, cseh és magyar levéltárakban – tehát széles körű nyelvtudással is rendelkezik –, s mára az 1945 utáni magyar, lengyel és csehszlovák szocialista rendszerek összehasonlító történetírása egyik legjelentősebb ismerőjének számít. Jelen kötet előtt önálló szerzőként publikálta már 2009-ben megvédett doktori disszertációját, valamint három kötet szerkesztésében is közreműködött.²

Első ránézésre magyarázatra szorulnak a kötet kronológiai határai, amelyek nem 1945-től a rendszerváltásig terjednek, hanem lényegében a Kádár-korszakot ölelik fel. A kezdő dátum oka a szerző szerint az, hogy az 1956-os magyar és lengyel események forrásait már több helyen publikálták, így ezek ismételt kiadása bizonyos értelemben felesleges lett volna,³ míg a záró dátum kapcsán emellett érvel, hogy 1987 végén találkozott utoljára a két állam pártvezetője, s az 1988-tól meginduló rendszerváltó folyamat dokumentumai már szervezesebben kapcsolódnak az 1990 utáni korszakhoz (15–16. old.). Ezeket az érveket el lehet fogadni, de talán még így is jobb lett volna az 1956–1988 évszámok megadása, ami a Kádár korszakra utalna. Emellett továbbra is szükséges lenne az 1945–1956 közötti időszak feltárása is. Remélhető, hogy Mitrovits Miklós a jövőben erre a feladatra is vállalkozik majd. A kronológiai határok kiválasztásának terjedelmi okai is lehetnek, hiszen az egykötetes munka – az igényes, keményítáblás borító ellenére – így is kihívás elé állítja azt az olvasót, aki szeretné megóvni a könyv állapotát.

Szintén terjedelmi okokból a szerzőnek így is válogatnia kellett a feltárt iratok közül. (Megfontolandó lenne egy olyan honlap, illetve a kötet olyan internetes változatának kialakítása, ahol e korlátozástól mentesen, több irat is közreadható lenne.) A szerző törekvése – véleményem szerint helyesen – az volt, hogy a politikai vezetés

¹ Lásd például: Vida István (szerk.): *Iratok a magyar–szovjet kapcsolatok történetéhez, 1944. október–1948. június. Dokumentumok.* Budapest, 2005.; Borhi László: *Magyar–amerikai kapcsolatok, 1945–1989. Források.* Budapest, 2009. Kecskés D. Gusztáv: *Magyar–francia kapcsolatok, 1945–1990. Források.* Budapest, 2013.

² Mitrovits Miklós: *A remény hónapjai... A lengyel Szolidaritás és a szovjet politika (1980–1981).* Budapest, 2010.; Krausz Tamás – Mitrovits Miklós – Zahorán Csaba (szerk.): *Rendszerváltás és történelem. Tanulmányok a kelet-európai átalakulásról.* Budapest, 2009.; Csaplár-Degovics, Krisztián – Mitrovits, Miklós – Zahorán, Csaba (eds.): *After Twenty Years – Reasons and Consequences of the Transformation in Central and East-*

ern Europe. Berlin, 2010.; Földes György – Mitrovits Miklós (szerk.): *Kádár János és a 20. századi magyar történelem. Tanulmányok.* Budapest, 2012.

³ Ennek ellenére a kötetben mégis található több olyan 1957–1958-as, illetve 1980–1980-es dokumentum, amelyet már más kiadványban is publikáltak.

„ingerküszöbét” elért politikai, gazdasági és kulturális kapcsolatokat mutassa be. Ennek következtében a kötetben olvashatók a pártvezetések csúcstalálkozóinak dokumentumai (Kádár János, illetve Władysław Gomułka, Edward Gierek, Stanisław Kania és Wojciech Jaruzelski tárgyalásai). Ha lehetséges (hozzáférhető) volt, akkor a megbeszélésekről szóló magyar, illetve lengyel feljegyzéseket is közzétették a kötetben. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy egyes találkozók után csak az egyik fél készített feljegyzést.

A kötetet – amely többéves kutatás eredménye – a szerző igen alapos tudományos apparátussal látta el. Meggyőző szakirodalmi jártassága megnyilvánul a kötet előszavában, valamint a dokumentumok lábjegyzeteiben és legendáiban egyaránt. Ezekből kiderül, hogy a közlőnél valóban jóval több levéltári forrást dolgozott fel, amelyekre gyakran hivatkozik is, illetve tartalmi összefoglalót olvashatunk róluk. Némileg azonban aránytalan maradt a lengyel és a magyar nyelvű szövegek mennyisége. A kötet nyolcvannégy számozott forrást tartalmaz – valójában viszont többet, mivel egyes összetartozó források azonos számmal, de betűkkel is ellátva szerepelnek (például 39a, 39b stb.). Ily módon számítva hetvenöt magyar és negyvenhat lengyel eredeti forrást tartalmaz a könyv – igaz, a magyar szövegek között van néhány korabeli, még az MSZMP vezetése által lengyelről magyarra fordított dokumentum is. A tárgyalt három évtizedből tehát összesen tehát 121 forrás szerepel. Nyilvánvaló, hogy a kapcsolatok terén voltak forróbb, intenzívebb (1957–1958, 1980–1981 stb.) és voltak kevésbé aktív periódusok; ez tükröződik is a kiválasztott dokumentumok évszámain. Az első két évről huszonnyolc (23+5) dokumentum szól, míg a Szolidaritás 1980 nyári megalakulásától a szükségállapot bevezetése utáni hónapokig (1982 tavaszának végéig) huszonnégy forrást közöl a szerző. Ezen két időszak összesen szűk négy évre vonatkozik a közölt források bő negyven százaléka. Ugyanakkor a

legeseménytelenebbnek a hetvenes évek közepe látszik: az 1973 áprilisától 1976 decemberéig tartó időszakról egyetlen dokumentum sem szerepel.

Nincs mód arra, hogy a terjedelmes művet, illetve a 121 dokumentumot a jelen recenzió keretében bemutassam. Erre azonban nincs is szükség; az olvasóknak figyelmébe ajánlom a kötet bevezető tanulmányát, ami a feltárt források legfontosabb tanulságait összegzi. Szubjektív módon azonban fel szeretném hívni a figyelmet néhány, általam fontosnak érzett tanulságra.

A kötetet több szempontból is igen jelentősnek tartom. Először is a címében szereplő alapvető célját magas színvonalon teljesíti, s a két ország kapcsolatának feltárásában nagyon fontos lépést jelent. Másodszor, betekintést nyerünk abba is, hogy milyen súlyos viták alakulhattak ki még két olyan szocialista ország között is, amelyek történelmileg évszázadok óta baráti viszonyban álltak, illetve területi és nemzeti-ségi vitáik sem voltak (mivel már nem is egymás szomszédai). Harmadszor: a kötet a két állam belpolitikáját illetően is fontos új tanulságokkal szolgál. Érdekes adalékokat kapunk például Kádár személyiségére, nézeteire vonatkozóan is, hiszen a nem nyilvánosság előtt elmondott beszédeiben jobban „elengedte magát”. A továbbiakban e három témakört tekintem át részletesebben.

„A magyar–lengyel barátságért dolgozni tényleg nem nehéz, mert ezt kicsi és nagy Lengyelországban támogatja” – mondta Kádár 1978-ban. (581. old.) A kötet dokumentumai alapján egyébként úgy tűnik: a lengyelek mintha sokkal komolyabban vették volna a barátság ápolását. Sőt, a hetvenes–nyolcvanas években túlzott érzékenységgel szemlélték minden magyarországi „lengyel-ellenes” jelenséget. Már Tadeusz Hanuszek budapesti nagykövet jelezte 1971-ben, hogy „nagyon részleges és felületes Lengyelország történelmének és belső viszonyainak

ismerete” (446. old.).⁴ Ezt a felületességet kérték számon egyes magyarul megjelent regények és történelmi művek kapcsán is. Kardos G. György *Hová tűntek a katonák?* című regényét Hanuszek beavatkozása nyomán 1971-ben át is dolgoztatták a szerzővel, hogy a lengyeleket negatívan feltüntető részek kikerüljenek abból. (481. old.) E téren a legaktívabb ugyanakkor Jerzy R. Nowak, a budapesti lengyel nagykövetség másodtitkára volt, aki 1972-ben futószalagon gyártotta a jelentéseket, amelyek a Magyarországon jelentkező lengyelelленességéről szóltak. Elsősorban a második világháborús lengyel szerepvállalás kérdései váltották ki Nowak tiltakozását, amely Kardos regényén kívül érintette E. Fehér Pál könyvismertetését Nemeskürty István *Rekviem egy hadseregért* című könyvéről. E. Fehért behívták az MSZMP Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályára, és elbeszélgettek a recenziót közlő lap, a Kritika főszerkesztőjével is. (488–489. old.) Súlyosan bírálta Nowak D. Major Klára *Lángoló világ* című könyvét is, amely „különösen ékes példája annak, hogyan hallgatják el Lengyelország szerepét a német fasizmus felett aratott győzelemben”, főleg, mivel ez nem tudatlanság következménye, „hanem az író rosszindulatából” fakadt. (493–494. old.) Erőteljesen kritizálta Nowak Tokody Gyula és Niederhauser Emil *Németország története* című könyvét is, amely nemcsak a világháború, de még a középkori történelem kapcsán is „idealizált képet ad a német történelemről”. (490–491. old.) Leginkább azt kifogásolta, hogy a kötet az Odera–Neisse határt ideiglenesnek tüntette fel. A két szerző a könyv második kiadásakor az erre vonatkozó mondatokat át is fogalmazta. Nowak ebből és más írásokból is arra jutott,

hogy „már hosszú ideje és következetesen” lengyelelленes hangulatkeltés folyik Magyarországon. (495–499. old.) Ezzel szemben magyar oldalról – a kötetben szereplő dokumentumok alapján – csak egy alkalommal bírálták Lengyelországot, Wojciech Żukrowski *Kőtáblák* című regénye miatt, aminek jellemző módon a kádári vezetés legérzékenyebb pontja, vagyis az 1956-os forradalom ábrázolása volt az oka. (327–334. old.)

A lengyel fél viszont a történelmi kérdéseken túl érzékenyen viselkedett a magyar sajtóban megjelent cikkek miatt, amelyek a lengyel turisták vámszabálytalanságait tárgyalták, elsőként 1976-ban (533–534. old.), majd 1978-ban (582–583. old.) is. Már ekkor felmerült, hogy magyar részről intézkedéseket kell hozni „az ilyen jellegű cikkek csökkentésének” érdekében. A probléma a nyolcvanas években is megjelent a dokumentumokban, amikor a súlyos lengyel politikai–gazdasági válság közepette számos lengyel megélhetését a „lengyelpiac” néven ismert nemzetközi magánkereskedelem biztosította.

A nyolcvanas években Nowak újabb feljegyzéseket készített a „lengyelelленes” magyar írásokról. A kiváltó ok ezúttal is egy történelmi témájú regény, Spiró György *Az Ikszek* című műve volt. Bár ez nem a második világháború, hanem a 19. század során játszódik, „szélsőséges lengyelelленes gúnyműnek” minősíti, amelyben „számos olyan általánosítás található, amelyeket mintha a régi német, a *polnische Wirtschaft*ről, a lengyelek állítólagos életképtelenségéről szóló propaganda fegyvertárából rántott volna elő”. (775. old.) Itt fogalmazza meg Nowak egyik érvét,⁵ amely a lengyelelленes hangok nyilvánosságra kerülését lehetővé teszi: „Elég sok hátránnyal jár a rendkívül nyitott magyar kultúrpolitika” (776. old.), azaz az előzetes cenzúra hiánya, amely

⁴ Hanuszek ugyanakkor elismerte, hogy a magyarok barátságosan viszonyulnak a lengyelekhez, viszont „a Romániával, Csehszlovákiával és a Szovjetunióval való együttműködés nem örvend nagy népszerűségnek a magyar társadalom körében” (457. old.).

⁵ Egy másik érvéről, a „cionisták” és „kozmpoliták” magyarországi befolyásáról később írok majd.

egyébként a politikai vezetők között is téma volt a korszak során. Az *Ikszek* apropóján azonban Nowak újra elővette a hetvenes években már felemlített „lengyelelles” műveket, majd ennek kapcsán ismét teorizálni kezdett: „Úgy tűnik, hogy Lengyelországban a társadalom túl nagy részében uralkodik a kritikátlanul elfogadott mítosz a két »testvéri« nemzet időtlen barátságáról. Igen ritkán veszik figyelembe azt a tényt, hogy [...] egészen 1945-ig Magyarországon erős germanofil hangulat uralkodott.” (779. old.) Ebből következően a németekkel ellenséges Lengyelország és a németbarát Magyarország is eltávolodott egymástól, s még 1945 után is a magyar közvélemény és a történészek is „lenézéssel viszonyulnak a szlávokhoz”. (780. old.)⁶ Ezt ekkor már az általános és középiskolai magyar történelmi tankönyvek, újságcikkek, sőt viccek vizsgálatával is igyekszik bizonyítani. Nowak egyébként a fentiek ellenére nem volt magyarelles (lásd a kötet előszavát, a 35. oldalon olvasható lábjegyzetet), amit jelez az is, hogy jelentése végén intézkedéseket javasol, amelyek révén javulhatna a magyar társadalom Lengyelországról kialakult képe. Nowak nézeteit egyébként már a lengyel nagykövetség is túlzónak tartotta, bár javaslatait zömmel támogatta. (790–793. old.)

A lengyel–magyar politikai kapcsolatok először 1956 megítélése miatt és főleg Nagy Imre kivégzése okán váltak feszültté a korszak során, majd a hatvanas évek második felében az Német Szövetségi Köztársasággal (NSZK) fenntartott kapcsolatok kérdése miatt éleződtek ki ismét.⁷ Akik éltek az 1989

előtti időszakban, bizonyára jól emlékeznek, hogy a szocialista országok közötti tárgyalásokról kiadott sajtónyilatkozatok mennyire semmitmondók voltak, ugyanakkor kötelező zárómondatuk így hangzott: „A tárgyalások elvtársi, baráti légkörben zajlottak le.” A nyilvánosságra hozott kommunikációkhoz képest a zárt üléseken készült jegyzőkönyvek természetesen rögzítették a felek közötti ellentéteket is. Az ezredforduló óta egyre több kutatás tár fel olyan forrásokat, amelyek meggyőző bizonyítékai ennek. Többek között a lengyel és a magyar fél is súlyos vitákat élt már át 1956 előtt is más „testvéri” országokkal,⁸ s ezek tapasztalatai tükröződnek e dokumentumokban. Mindkét fél patikamérlegesen méricskélte, hogy delegációjának milyen volt a fogadtatása, hosszasan elemezték, milyen okai lehettek a vártnál hűvösebb hangulatnak (például 18b. és 24a. sz. dokumentumok). A magyar–lengyel viszony ugyanakkor a fent említett vitás periódusokban sem vált túlságosan feszültté. „...de nekünk is nagyon fontos, hogy ne úgy menjenek el tőlünk, mintha tuskés disznók között lettek volna három napig” – mondta Kádár 1958 májusában. (115. old.) Véleményem szerint Kádár általánosan is jellemző volt, hogy inkább a magyar párt belső fórumain engedte ki magából a dühöt és a feszültséget, s külföldi vendégek jelenlétében mérsékelte indulatait. Különösen igaz ez Lengyelországra, amellyel kapcsolatban a

⁶ Külön is utal rá, hogy Niederhauser Emil maga is német származású, s ebben rejlik lengyelellessége is. Vele szemben újabb vádak fogalmaz meg (782. old.), amelyekről Mitrovits kimutatja, hogy erősen eltúlzottak.

⁷ Erről és a további konfliktusokról lásd a kötet előszavát, valamint: Mitrovits Miklós: *Egy barátság nehéz évtizede. A magyar–lengyel viszony szakítópróbái 1956–1968*. Múltunk, 56. évf. (2011) 3. sz. 139–164.

⁸ A Szovjetuniót nem számítva Lengyelországnak a legtöbb problémát a Német Demokratikus Köztársasággal (NDK) kellett átélnie. Erről lásd: Anderson, Sheldon: *A Cold War in the Soviet Bloc. Polish–East German Relations 1945–1962*. Boulder, 2001. Ismertek Magyarország vitái is, például: Fülöp Mihály – Vincze Gábor (szerk.): *Vasfüggöny Keleten. Iratok a magyar–román kapcsolatokról (1948–1955)*. Debrecen, 2007.; Ripp Zoltán: *Magyarország és Jugoszlávia politikai viszályának évtizede*. In: A. Sajti Enikő (szerk.): *Magyarország és a Balkán a XX. században. Tanulmányok*. Szeged, 2011. (Benne a témával kapcsolatos további irodalommal.)

hagyományos barátság megőrzését ő is fontosnak tartotta. Ennek következtében például meglehetősen visszafogott volt akkor is, amikor Gomulka 1967. februári „varsói diktátuma”⁹ felháborította (vö. a recenzált kötet 41. sz. dokumentumával, amely Gomulka 1967. március 8-i budapesti látogatásának jegyzőkönyve).

Mindkét fél esetében igaz viszont, hogy a tárgyalások folyamán a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa (KGST) működését vagy egy másik szocialista államot határozott bírálatban részesítettek. Több alkalommal is kritizálták például Romániát nyugatbarát vonaláért, amivel, valamint „szovjetellenességükkel akarják demonstrálni függetlenségüket”. Azt is hozzátették, hogy a román vezetők a KGST és a Varsói Szerződés (VSZ) „szervei hatékonyságának megbénítására törekcszenek”. (322–323. old.) Gomulka 1967-ben néhány percen belül háromszor is a (KGST-n és a VSZ-en belüli) egység *látzatáról* beszélt (345. old.); 1968-ban pedig hozzátette: „a szocialista országok mindezüig nem tudták kidolgozni a gazdasági együttműködés elfogadható alapelveit”, a szocialista országok valutái kapcsán pedig „tulajdonképpen nem létezik közöttünk az átválthatóság”. Emiatt utazni sem lehet, az egyszerű munkások számára pedig ez a tény a kapitalizmus felsőbbrendűségére utal. (395–399. old.) Kádár János emellett visszatérően bírálta Románia nacionalizmusát, a magyar kisebbség elleni lépéseket is. Legérdekesebbek talán ezek az 1967-es mondatai: „...ha a magyar határokról van szó, nem mondhatjuk, hogy azok »igazságosak«. Mint ismert, az első világháború után a magyarok 1/3-a az országunk határain kívül maradt. Beszélt erről már

Lenin is, hogy ez igazságtalan volt. [...] Sokszor mondtuk, hogy nincs határprobléma, hogy együtt vagyunk a KGST-ben, a Varsói Szerződésben stb. De most ezt nem mondhatjuk, mert az emberek nálunk azt gondolnák, hogy eláruljuk az országot.” (359–361. old.) Kádár 1978-ban is panaszkodott a román kisebbségpolitika miatt, de már kevésbé határozottan. (564–565. old.)¹⁰

Mindkét vezető fontos kijelentéseket tett az 1968-as csehszlovák válság kapcsán is. Kádár például már május közepén megnyugtatta Gomulkát: „...amennyiben nem találunk más kiutat, nekünk katonai segítséggel kell megvédenünk a szocializmust Csehszlovákiában”, míg Gomulka felháborodottan konstataálta, hogy a csehszlovák „hadsereg úgy néz ki, mintha valami szakszervezet lenne”, illetve hogy az „újságírók egyes csoportjai saját tulajdonuknak tekintik a lapokat, és azt írják, amit akarnak”. (416–417. old.) – Egyébként a prágai tavaszról feltűnően kevés forrás szól a kötetben, a Varsói Szerződés csapatainak bevonulásáról és a „normalizációról” pedig egy sem. Feltehető pedig, hogy a közös szomszéd sorsa ekkor a szokottnál gyakrabban képezte megbeszélés tárgyát Varsó és Budapest között. (Igaz, a fontosabb megbeszélések nem kétoldalúan, hanem az „Ötök” között folytak.)

Rendkívül izgalmas az is, ahogy a két állam vezetői saját belpolitikai helyzetüket ismertetik (és hasonlítják össze a másik fél körülményeivel). A lengyel fél 1963-ban elismerte, hogy a „magyar elvtársak egy sor kérdésben sokkal előbb vannak, mint mi.” (206. old.) Gomulka bukása után pedig a válságról válságra bukducsoló lengyel pártállam valósággal mentőövként kapaszkodott a stabil Kádár-rendszerbe, amelytől tanácsokat és segítséget várt annak 1956 utáni gazdag és „sikerés” válságmenedzselési ta-

⁹ A „varsói diktátum” születéséről és a magyar vezetés reagálásáról lásd még: Békés Csaba: *Magyarország, a szovjet blokk, a német kérdés és az európai biztonság, 1967–1975*. In: Tischler János (szerk.): *Kádárizmus – mélyfúrások*. (Az 1956-os Intézet Évkönyve, XVI.) Budapest, 2009. 315–320.

¹⁰ A magyar–román kapcsolatokról a Kádár-korszakban lásd: Földes György: *Magyarország, Románia és a nemzeti kérdés 1956–1989*. Budapest, 2007.

pasztalataira számítva. Mindez felbukkan már 1970 decembere után is, legfeltűnőbbé azonban a Szolidaritás-korszakban s főleg a hadiállapot¹¹ bevezetése után vált. Jaruzelski tábornok még honvédelmi miniszterként 1977-ben elismerte: „az elmúlt három évtizedben Magyarországon nagyobb előrehaladást értünk el, mint ők Lengyelországban”, és „»baráti irigységgel« nézik a magyar mezőgazdaság eredményeit”. (545–546. old.)¹² 1980 után a magyar tapasztalatok hasznosításának igénye szinte mániákusan visszatérő eleme lett a lengyel megnyilvánulásoknak (például 593., 619., 763. old.); Kádár meg is jegyezte: „...nem lehet másolni még a legkitűnőbb megoldásokat sem”. (626. old.)¹³ Jaruzelski hatalomra jutása után pedig a magyar (1956 utáni „konszolidációs”) példa követése még görcsösebb lengyel szándékká változott. 1981. december 19-én (a hadiállapot bevezetése utáni napokban) egy „lehetőleg gyorsan” kiküldendő magyar elvtársat kért Kádártól, „aki részt vett az ellenforradalom elleni harcban”. (654. old.) (Erre még a hónap végén sor is került Aczél György vezetésével.) Érdekes,

hogy a „rend helyreállítását” Magyarországon konszolidációnak, Csehszlovákiában 1968 után normalizációnak, míg 1981 után Lengyelországban megújulásnak nevezték. (Vö. 772. old.)¹⁴

A két állam „adminisztratív” intézkedéseinek sajátosságai is jól érzékelhetők, amikor zárt körben beszélgettek a renitens értelmiség megrendszabályozásáról. Gomulka például 1964-ben egy lengyel íróról szólva kijelentette, hogy „előrehaladott korára való tekintettel nincs szándékunkban bebörtölnöznöni, csak intő példaként bírósági eljárást folytatunk le vele szemben.” (261. old.) Hasonlóan cinikus mondat négy évvel később Kádár szájából is elhangzott az írók elleni 1956 utáni megtorlásról: „Tényleg, nekik az élet kemény iskolát adott. Van közöttük néhány, aki üldögélt valahány évet már, de közben okosodott. Ők már tudják, hogy hol van a »határ«.” (383. old.) 1981-ben a Szolidaritás és más ellenzéki csoportok elleni küzdelem során Lengyelországban újra megjelent ez a szemlélet; ismét adminisztratív eszközöket akartak alkalmazni, és azt mérlegelték, hogy kit és milyen előfeltételek megléte esetén lehet letartóztatni (623. old.). De Kádár sem óvatoskodott, és leszögezte: „Az osztályellenséggel folytatott harcban nem a humanizmus szabályai érvényesülnek.” (627. old.)

Rendkívül érdekes vitát folytattak a felek 1965-ben az értéktörvényről. Az Új Gazdasági Mechanizmust bevezetni szándékozó Kádár óvatosan közölte, hogy „több figyelmet kell szentelni a kereslet és a kínálat törvényének. A gazdaság ügyeit nem lehet adminisztratív eszközökkel igazgatni.” Az egyre dogmatikusabbá váló Gomulka tiltakozott; az „adminisztratív vezetést” szükség-

¹¹ A hadiállapotot (lengyelül: stan wojenny) 1981. december 13-án hirdették ki. Eufemisztikus – vélhetően politikai-ideológiai célzatú – korabeli magyar fordítása „szükségállapot” volt.

¹² A hetvenes évek végén a lengyel sajtóban is elszaporodtak a magyar példa pozitívumait bemutató cikkek. A varsói magyar nagykövet szerint bosszantotta is a lengyel felet, „hogy a magyar vezetés miért tudja megoldani a lakosság ellátási és egyéb problémáit, a lengyel vezetés pedig nem”, ezért e cikkeket cenzúrázni kezdték. (586. old.)

¹³ Egy kicsit később „történelmi reflexiókat” is tett Kádár a már 1956-ban is eltérő lengyel és magyar helyzetre utalva, persze az MSZMP történelemszemlélete alapján: „Önöknél, Lengyelországban vezető tisztségviselők leváltását követelték, nálunk meggyilkolták őket. [...] Mindazonáltal nem ellenzéki személyeket állítottunk bíróság elé és ítéltünk halálra, hanem gyilkosokat.” (632. old.) – 1982 elején ismét kérte, hogy „kevesebbet hivatkozzanak a magyar tapasztalatokra”. (686. old.)

¹⁴ Lengyelország újra és újra bekövetkező válságai már 1970 végén „történelmi reflexióra” sarkallták Gomulkát is, aki így fogalmazott: „...a nemesi Lengyelországot a nemesek, a burzsoáz Lengyelországot a burzsoázia, a szocialista Lengyelországot pedig a munkások teszik tönkre.” (432. old.)

szerűnek, az értéktörvényt pedig hamis elméletnek és veszélyesnek nevezte. (310–314. old.)

1968-ban szembesült Gomulka első ízben olyan válsággal, amely megrengette pozícióját. Belső ellenzéke (Mieczysław Moczar belügyminiszter) és diákmegmozdulások is fenyegették. Ebben a helyzetben meg erősödött az 1967-ben a hatnapos arab–izraeli háború kapcsán Lengyelországban megjelenő antiszemitizmus. A lengyel vezetők ezt igyekeztek „anticionizmusnak” feltüntetni, valamint mindennemű (mai szóval élve) politikai korrektségtől mentesen hangoztatták a zsidóság elleni kirekesztő nézeteiket. Mindez a kötet lapjain is jelentkezik. Gomulka 1968 májusában Budapesten kijelentette, hogy az egyetemi professzorok közötti, illetve a márciusi diáktüntetésekben részt vevő ellenséges személyek többsége zsidó származású, majd a nemzetközi cionista sajtót bírálta, amiért őket antiszemitizmussal vádolták. A „zsidó származású lengyel állampolgárok” szerinte tömegesen jelentkeztek önként Izrael (vagyis az imperialisták) megsegítésére, valamint befektítették Lengyelországot. (Emiatt kollektív kivándorlásra buzdították a zsidó származásúakat.) (403–406. old.) Kádár – bár nem Gomulka, hanem a Magyar Írók Szövetsége előtt elmondott beszédében – ki is jelentette, hogy „túlzottnak tartjuk a cionizmus emlegetését”. (420. old.) Úgy tűnik, hogy az anticionista kampány a lengyel diplomáciai kar jó részét áthatotta. E szemüvegen át figyelte a budapesti lengyel nagykövet az 1968-as lengyel események magyar visszhangját (375–379. old.),¹⁵ s még 1972-ben is, főleg Jerzy R. Nowak írásaiban, amelyeket a hazánkban megjelenő, Lengyelországot negatív színben feltüntető publikációk-

ról készített, leplezetlenül megjelenik az antiszemitizmus. (482–499. old.)¹⁶

Az 1975-ös Helsink-i Értekezlet után a kelet–nyugati kapcsolatok terén felerősödött az emberi jogok s azon belül is a klasszikus szabadságjogok problémája. Nem volt független ettől az ellenzéki mozgalmak erősödése mindkét országban. Nagyon jellegzetes, ahogyan ezzel kapcsolatban Gierk fogalmazott 1977 őszén Budapesten: „egyes nyugati országok vezetői részéről tett leltőlten kijelentések az emberi jogok védelméről az országon belüli ellenséges erők felénkülését eredményezte”. (551. old.)

Kádár Jánostól már fentebb is idéztem néhány megjegyzésre érdemes mondatot, de még számos hasonlóan érdekes gondolatot lehetne citálni. Kiemelten jelentősnek tartom 1980. október 16-i felszólalását az MSZMP KB ülésén, ahol beszámolt a lengyel eseményekről. Mivel ez belső fórumon hangzott el, nem a lengyelek jelenlétében, ezért ismét szabadabban beszélt. Megjegyzései elsősorban Kádár politikusi portréja szempontjából rendkívül fontosak, sőt rávilágítanak arra, hogyan látta a párt vezetője 1980-ban Magyarországot. (Huszár Tibor Kádár-életrajza¹⁷ nem hivatkozik e beszédre). Csak néhány idézet a felszólalásból: „Mao képzett engem tovább [...], mert nála is előfordult, hogy igaza van –, hogy nem az felel[ős], aki a tanácsot adja, hanem aki elfogadja.” (606. old.) „...az állam tisztviselői és funkcionáriusai inkább ne vegyék igénybe azt, ami nekik mint állampolgárnak törvényesen járna, inkább ne éljenek vele

¹⁵ Három évvel később az új nagykövet (még mindig évszám nélkül „márciusi eseményeknek” nevezve a diáktüntetést) szintén felhozta az anticionizmus kérdését jelentésében. (448. old.)

¹⁶ Nowak például Simon Wiesenthal hírhedtnek nevezi, a magyar újságírók és történészek neve után zárójelben feltüntetni, hogy „zsidó származású”, s a mai szélsőjobboldalt is megszégyenítő módon hosszasan értekezik arról, hogy a „magyarországi kozmopolita és cionista körök rendkívül rosszalóan nézik a magyar patriotizmus minden egyes megnyilvánulását” (496–497. old.; hasonló eszmefuttatás olvasható a 482–485. oldalon is).

¹⁷ Huszár Tibor: *Kádár János politikai életrajza*. I–II. kötet. Budapest, 2001–2003.

teljes mértékben, mint hogy azt egy jöttányival is túllépjék.” (610. old.) „Óriási különbség van elvtársak abban, hogy én a jelenlevőkhöz szólhatok, vagy nekem kifelé kell beszélni. Ha nekem [most] a TV előtt kell[ene] beszélni, akkor szót sem kértem volna.” (613. old.) Szintén nagyon érdekes, amit a politika megújításáról mond (ezúttal maga is megújulásnak nevezi az 1956 utáni konszolidációt).¹⁸ Ugyancsak fontos adalék Kádár politikusi portréjához a következő 1981-es megjegyzése is: „Lengyelországnak saját magának kell megvédenie a szocializmust [...] jobb, ha valakit a saját honfitársa ütlel, mintha ezt szovjet katonák tennék.” (636. old.)

Végezetül kritikai megjegyzéseim is vannak a kötet kapcsán. Bár hibátlan könyv nem létezik, de ebben a kötetben a szokottnál nagyobb a betűkimaradások (vagy épp felesleges, hibás betűk, véletlen betűcserék stb.) száma. Ezek egy része akár származhatna is az eredeti dokumentumokról, bár a szerző az előszóban rögzíti, hogy „minden esetben a mai helyesírási szabályokat vettük alapul”. (17. old.) Ez érzésem szerint azt is jelenti, hogy az eredeti elgépeléseket is javítani kellett volna. Így a jelzett hibák nagyobb száma inkább a nem kellően figyelmes korrektúrára utal. Mindenesetre a kötetben sehol nem szerepel a szokásos „[sic!]” megjegyzés – még ott sem, ahol a betűvesztés fogalmi zavarról tanúskodik (szekrás helyett „szektáns”, lásd 420. old.). Hasonló problémák kisebb számban a nyelvveltséggel is előfordulnak, például az alany

és az állítmány egyeztetésének hiánya kapcsán (például a 368. old. közepén, az 579., 604. vagy a 649. oldalon). Az 590. oldalon „gazdasági követeitekről” olvashatunk (követelések helyett). Kár ezekért a gyakori pontatlanságokért és hibákért.

Néhány megjegyzésem van a szerkesztéssel kapcsolatban is. Nem a legszerencsésebb a kötetben előforduló személyek azonosításának gyakorlata. A szerző többnyire az első említés alkalmával lábjegyzetben adja meg az új szereplők legfontosabb életrajzi adatait – bár korántsem az összes szereplőét! Talán érdekesebb lett volna ezt a könyv végén, a névmutatóban megtenni (mint ahogy az alkalmazott rövidítések feloldása sem a lábjegyzetekben történik meg, hanem egy külön mutatóban), mivel így az olvasó hosszas lapozgatásra kényszerül. Másrészt, a források gyakran keresztnév nélkül (vagy – különösen a lengyelből fordított szövegekben – a keresztnév első betűjének megadásával) utalnak egyes funkcionáriusokra. A szerző ilyenkor gyakran szögletes zárójelben kiegészíti a hiányzó neveket, ám ezt következetlenül teszi meg.¹⁹ Talán helyesebb lett volna ezeket a kiegészítéseket elhagyni (az érdeklődő olvasó itt tényleg fellapozhatja a névmutatót), s legfeljebb az azonos vezetéknevű személyek elkülönítésekor lenne indokolt a keresztnév megadása.

Hasonlóan bonyolult megtalálni a korábban már hivatkozott műveket. Az 552. oldalról például egészen a huszadikig kell visszalapozni, ha ki akarjuk deríteni, hogy mit jelent a „Skrzypek, i. m. 2010.” rövidí-

¹⁸ Beszél a szakszervezetek és tömegszervezetek önállóságáról és érdekképviseleti jogáról („először mondtuk ki a szocialista országok pártjai közül, hogy a szocialista országokban is vannak érdekellentétek” – 610. old.), az MSZMP vezetőségén belül lezajló „komoly érdemi vitákról, s ennek kapcsán kifejtette álláspontját a demokratikus centralizmusról és a vezető tisztségviselők titkos választásának jelentőségéről („nagyjából ugyanazt az eredményt adja, de mégsem ugyanaz” – 609. old.) stb.

¹⁹ A legjobb példa talán a következő: Zenon Kliszko nevét a 46. sz. dokumentum először a 427., másodszer pedig a 430. oldalon említi meg. Ennek ellenére az addig hiányzó keresztnév szögletes zárójelben csak a forráson belüli harmadik említésnél, a 431. oldalon tűnik fel. A szerző szándéka az előszó szerint (17. old.) az volt, hogy a kötetben való első (hiányos) előfordulásnál adja meg a hiányzó keresztneveket. Ugyanakkor Kliszko neve már a 427. oldal előtt is elég gyakran feltűnik a kötetben.

tés. A másik lehetőség, hogy a névmutatón át keresünk, ám ha egy szerzőnek több művére is történik hivatkozás, korántsem biztos, hogy a mutatóban a nevének első helyen álló oldalt kell csak fellapozni. Ezért érdemes lett volna inkább egy irodalomjegyzékkel is ellátni a kötetet, s az összes lábjegyzetben rövidítve hivatkozni ezekre. De az is „felhasználóbarátabb” lett volna, ha ilyenkor az adott mű első említésének helyére is utalna a kötet (a dokumentum és az azon belüli lábjegyzet számának megadásával).

Helyenként érdemes lett volna további lábjegyzeteket elhelyezni. A nem szakértő olvasó aligha tudja, hogy ki volt „Wiesław elvtárs”, akinek neve a 120. és 128. oldalon is szerepel, de a névmutatóba nem került be. Nem véletlenül, hiszen ez Gomulka fedőneve volt. (Erre csak közvetetten utal a 120. oldal 41. lábjegyzete.²⁰) De megmagyarázatlan maradt a Natolin kifejezés is (152. old.). Lábjegyzet kívánczik a 353. oldalra is, ahol arról van szó, hogy Románia a kubai válság után „levelet küldött Kennedynak, hogy háború esetén Románia nem vesz abban részt”.²¹ A szerző a 751. oldalon egy lábjegyzetben azt írja, hogy a lengyel vezetés „végleg letett a mezőgazdaság kollektivizálásáról”. Ezzel szemben kommentár nélkül marad Jaruzelski néhány évvel későbbi megjegyzése, amely szerint a mezőgazdaság szocialista átalakítását „most nyíltan nem lehet meghirdetni”. (799. old.) A 133. oldalon a „visszaszerzett területek” fogalmának

magyarázata a lábjegyzetben félreérthető, mintha e fogalom csak Kelet-Poroszországra vonatkozna. A 217. oldalon a 2. lábjegyzet csaknem szó szerint megismétli a főszöveg mondatait, s így felesleges. Apróbb pontatlanságok is találhatóak, például Zabrze német neve nem Hildenburg volt (449. old.), hanem Hindenburg: 1915-ben nevezték el a német tábornokról (korábban német neve is Zabrze volt).²² Két csehszlovák politikus neve is helytelenül jelenik meg: František Krigel neve helyesen Kriegel (418. old.), Pavel Kohut pedig Kohout (558. old.; a névmutatóban is hibásan szerepelnek). Az 59. dokumentum szerzőjének neve nem szerepel a kötet lapjain, holott egyes szám első személyben számol be Jaruzelski tábornok 1977-es magyarországi látogatásáról. Feltehetően Czinege Lajos magyar honvédelmi miniszter informálta itt a pártvezetést arról, hogy lengyel kollégája viszontlátogatásra hívta. (548. old.)

Összességében azonban a kötet minden jelzett apróbb hibája ellenére rendkívül jelentős és fontos történelmi munka. Hatalmas hozzájárulás ahhoz, hogy a sokat emlegetett magyar–lengyel barátság történetét jobban megismerhessük. Felhívja a figyelmet arra, hogy e barátságot – csakúgy, mint az emberek közöttit – időnként konfliktusok és viták terhelhetik, s mindkét félen múlik, hogy a viták ellenére a jó viszony helyreáll-e, vagy pedig meggyengül. A „kommunizmus” időszaka ilyen szempontból kritikus időszak volt, de a mai konfliktusok kapcsán is tanulságokkal szolgál, vagyis nagyon aktuális is. Ezen túl pedig, mint láttuk, nem csak a két ország és nép kapcsolata feltárásában, hanem belpolitikai problémáinak megértéséhez is új adalékokkal szolgál, jelentősen bővíti eddigi tudásunkat.

BENCSIK PÉTER

²⁰ A 629. és 637. oldalon pedig Stanisław Kania esetében szerepel a némileg furcsa „Stanisław elvtárs” megszólítás is.

²¹ Az információ azóta felbukkant több könyvben és tanulmányban is. Eredeti dokumentumok azonban nem kerültek elő, csak az Egyesült Államok egyik diplomatája, Raymond L. Garthoff számolt be arról, hogy a román külügyminiszter ezt közölte amerikai kollégájával, Dean Ruskkal. Lásd: Deletant, Dennis – Ionescu, Mihail: *Romania and the Warsaw Pact, 1955–1989*. Cold War International History Project, Working Paper no. 43. Washington, 2004. 64–65.

²² Bencsik Péter: *Helységnévváltozások Köztes-Európában 1763–1995*. Budapest, 1997. 300.